

এই দোকানৰ বুকু মেনেজাৰ আৰু আন আন দোকানৰ গৰাকীসকলে এতিয়াও বৰুৱাৰ নাম লয়।

১৮৮৫ চনৰ অক্টোবৰ মাহত মিঃ বৰুৱা আকৌ নোয়াখালীৰ পৰা বদলি হৈ ত্ৰিপুরালৈ গ'ল। তাৰ পাচত ১৮৮৬ চনৰ ফেব্ৰুৱাৰী মাহত তেওঁ বঙবা জিলাৰ মাজিষ্ট্ৰেট নিযুক্ত হয়। নোয়াখালী, ত্ৰিপুৰা আৰু বঙবাত থাকোঁতে মিঃ বৰুৱাই সেই বিৰাট গ্ৰহ কৰাৰ কাৰণে বৰ মন পাৰি লাগে। আৰু সেই কাৰ কৰোঁতে তেওঁৰ ইমান পৰিশ্ৰম হয় যে অৱশেষত ১৮৮৬ চনৰ ডিচেম্বৰ মাহত তেওঁ তিনি মাহৰ অভু-গ্ৰহক বিদায় লবলৈ বাধ্য হয়।

ছটিৰ অন্তত ১৮৮৭ চনৰ ফেব্ৰুৱাৰী মাহত মিঃ বৰুৱা আকৌ মাজিষ্ট্ৰেট স্বৰূপে নোয়াখালীলৈ বদলি হয়। তেতিয়া তেওঁৰ দৰ্মহা ২০০ টকা, আৰু তেওঁ ৪০০ টকা এলাউল বা ওপৰকি পাইছিল। সেই বছৰৰ এপ্ৰিল মাহত তেওঁ দ্বিতীয় শ্ৰেণীৰ মাজিষ্ট্ৰেট নিযুক্ত হয়।

নোয়াখালীলৈ গৈ আনন্দবামে এটি বৃহৎ অনুষ্ঠান আৰম্ভ কৰিবলৈ মন মেলে। তেওঁ দুই তিনি লাখ টকা তুলি নোয়াখালীৰে লৈছে ইংলেণ্ড আৰু আমেৰিকাৰ লগত বেহাবেগাৰ কৰি নোয়াখালী জিলাৰ সমৃদ্ধি বঢ়াবলৈ প্ৰস্তাব কৰিলে। নোয়াখালীৰ মুখিয়াল শুভলোক-সকলে সৰ্বসন্মতিকৰণে এই প্ৰস্তাবত যোগ দিলে। জিলাৰ জমিদাৰ আৰু অন্যান্য ধনী মানুহে মাতি মিঃ বৰুৱাই এখন ডাঙৰ সভা পাতিলে। তাত তেওঁ নিজে ছফ্ৰাৰ টকা চান্দা চহি কৰিলে। আৰু জমিদাৰ-সকলেও যথাসাধ্য ধন দিবলৈ আগবাঢ়িল। কিন্তু দুৰ্ভাগ্যবশতঃ দুই তিন লাখ টকাৰ ঠাইত কেৱল আধালাখ মানহে টকা চান্দা উঠিল, আৰু মিঃ বৰুৱাৰ বিপুল প্ৰস্তাব বাণিজ্য বিঘ্নত তেতিয়ালৈকে অনিগুণ বঙ্গালীৰ লগত পৰি ছাবথাৰ হৈ গল।

নোয়াখালীত মাজিষ্ট্ৰেট থকা কালত মিঃ বৰুৱা নোয়াখালীবাগীক

বিশেষ প্ৰিয়পাত্ৰ হৈছিল। ইয়াৰ কাৰণ, মিঃ বৰুৱাই অকল এড্বলাচত বহি কলম চলাইয়ে ক্ৰান্ত নাছিল, তেওঁ প্ৰজাব উপকাৰৰ অৰ্থে নানান সজ্ঞ অমুঠান কৰিছিল। নোয়াখালীৰ উকীল বাবু বংশোদাকুমাৰ ঘোষ ডাঙ্গৰীয়াৰ ভায়েক পালি ভাষাত সুপণ্ডিত বন্ধুবৰ শ্ৰীযুক্ত মহেন্দ্ৰকুমাৰ ঘোষ এম্-এ, বি-এলৰ পৰা মই শুনিছোঁ। যে মিঃ বৰুৱাই কুমিল্লাৰ ডোলাই পৰগণাত এখন হাট বহুৱাইছিল, আৰু পানীৰ কষ্ট গুচাবৰ অৰ্থে তাত এটা পুখুৰী খানি দিছিল। সেই হাট আৰু পুখুৰী এতিয়াও 'বৰুৱাৰ বাজাৰ' আৰু 'বৰুৱা দীঘি' নামে বিখ্যাত। আমি শুনিছোঁ ছোৱালী-বিলাকৰ শিক্ষাৰ সূচলৰ কাৰণে মিঃ বৰুৱাই নোয়াখালীত এখনি বালিকা বিদ্যালয় স্থাপন কৰে। এই স্কুলটি এতিয়া নোয়াখালী 'সুবিলী গাৰ্ল স্কুল' নামে প্ৰসিদ্ধ। আৰু এই স্কুলত পোনপ্ৰথমে মিঃ বৰুৱাই তেওঁৰ সুপৰিচিত পণ্ডিত অম্লদাচৰণ ভৰ্কচূড়ামণিক প্ৰধান শিক্ষক নিযুক্ত কৰে।

আনন্দবাম বৰুৱা বাইজৰ প্ৰিয়পাত্ৰ হোৱাৰ আৰু এটি কাৰণ এই যে তেওঁ কাকো ভাতে নেমাৰিছিল। কোনোবাই কিবা জগৰ লগালে, তেওঁক ভৎসনা কৰি সংশোধন কৰিবলৈ তেওঁ চেষ্টা কৰিছিল, কিন্তু কাকো পদচ্যুত কৰি বংশপৰিয়াল আশ্ৰিতসকলক নামং-নবস্ত্ৰঃ কৰি বিপদত নেপেলাইছিল। এই গুণত নোয়াখালীবাসী একেবাবে মুগ্ধ হৈছিল। এই বিষয়ে 'ভৰ্ক-বিজ্ঞান' কয়িতা ডেপুটী মাজিষ্ট্ৰেট বাসুদেৱ শ্ৰীযুক্ত প্ৰকাশচন্দ্ৰ সিংহ বি-এ কামবাগীশ ডাঙ্গৰীয়াই এটি গল্প কৈছিল।—

প্ৰকাশবাবু নোয়াখালীত থাকোঁতে মিঃ বৰুৱাৰ এখন তলতীয়া কৰ্মচাৰীয়ে এটি বৰ দায়লগা জগৰ কৰে। এই কৰ্মচাৰীৰ এটি বৃহৎ পৰিয়াল আছিল। অপৰাধী কৰ্মচাৰী জনে ভাবিলে তেওঁৰ এইবাব আৰু নিস্তাৰ নাই, তেওঁৰ গোটেই পৰিয়ালৰ সৈতে বাটৰ ভিক্ষাৰী

ହବ লাগিব । কিন্তু দয়ালু প্রজারঞ্জক শাসনকর্ত୍ରী মি: বক্‌সাই তেওঁক মাথোন ভৎসনা কৰিয়েই এৰি দিলে, আৰু আগলৈ যাতে এনে জগৰ নলগায় সেই বিষয়ে সাৱধান কৰি দিলে । অপবোধী কৰ্মচাৰীজন একেবাৰে অভিভূত হৈ মি: বক্‌সাইৰ চৰণত পৰি সাষ্টাঙ্গে প্ৰণিপাত কৰিলে, আৰু আগলৈ অতি সাৱধানে জগৰ নলগাকৈ কাম কৰিবলৈ ধৰিলে ।

মি: বক্‌সাইৰ বদান্যতা গুণো কোনো প্ৰকাৰে কম নাছিল । আমি শুনিছোঁ, তেওঁৰ দুৱাৰমুখত এপাচি চাউলৰ সৈতে এটা দাবোয়ান সদায় থিয় হৈ থাকে, আৰু কোনো ভিক্ষাৰী আহিলে তুবন্তে ভিক্ষা লাভ কৰিছিল । তেওঁ বহুত দুখীয়া ছাত্ৰকো আৰ্থিক সহায় দি পঢ়োৱাব কথা শুনা যায় । তেওঁ হেনো এজন বদালী বুদ্ধিমন্ত ছাত্ৰক খৰছ দি বিলাতলৈকো পঠিয়াইছিল, আৰু বিলাতত থকা আৰু শিক্ষা আদিৰ খৰছ তেওঁ নিজে বহন কৰিছিল । নিজৰ ভায়েক মণিবাম বক্‌সাইক বিলাতত তেওঁ শিক্ষা দিছিল, কিন্তু মণিবামে কৃতবিদ্যা হৈ বিলাতৰ পৰা ওভতি আহিব নোৱাৰিলে । সেইদেখি তেওঁ এই বুদ্ধিমন্ত বদালী ছাত্ৰটোক নিজ খৰছেৰে পঢ়াই পৰীক্ষা চাইছিল । এই বদালী ছাত্ৰজন নো কোন আৰু তেওঁ পাচলৈ কি হ'ল সেই বিষয়ে আমি একো ভূ পোৱা নাই । প্ৰতি দেওবাৰে মি: বক্‌সাই দহ টকাৰ পয়চা ভদাই ভিক্ষাৰী মগনীয়াক বিলাই দিছিল ।

মি: বক্‌সাই সংস্কৃত সাহিত্য আলোচনা কৰাত এটি কথা ভালকৈ বুজিছিল যে তেওঁ অকলে নি:সঙ্গ ভাবে তেনে কাম কৰি উঠাটো টান । এটা শ্লোকৰ সৈতে আন এটা শ্লোক বিজাই চোৱা, তেওঁৰ বচনা আদি নকল কৰি দিয়া, ইত্যাদি কামৰ নিমিত্তে তেওঁৰ এখনি পণ্ডিত-সভা আছিল । নোয়াখালীবাসীসকলৰ মাজত এই পণ্ডিত-সভা 'পঞ্চবহু সভা' নামে সুপ্ৰসিদ্ধ, কাৰণ ইয়াত পাঁচ জন কৃতবিদ্য পণ্ডিতে আসন লাভ

কবিছিল। আজি-কালি অনাদৃত সংস্কৃত পাণ্ডিত্যৰ মোল বৃদ্ধা মিঃ বৰুৱাই এই পণ্ডিতসকলক উপযুক্তৰূপে বানচ দিছিল। কোনোৱে তিনি-কুৰি টকা দৰ্শনা পাইছিল, কোনোৱে চাৰিকুৰিকে, কোনোৱে এশ, আৰু উপযুক্ত হলে সভাপতি পণ্ডিতজনে দেবশকৈও দৰ্শনা পাইছিল। এই পণ্ডিতসভাৰ মুখিয়াল সভ্য শ্ৰীবৃদ্ধ অন্নদাচৰণ তৰ্ক-চূড়ামণিক বৰুৱাদেৱে স্বপ্ৰতিষ্ঠিত বালিকা বিদ্যালয়ৰ অধ্যক্ষ কৰি দিয়ে। তাৰ পাচত এওঁ কাশীৰ চেটে'ল হিন্দু কলেজৰ সংস্কৃতৰ অব্যাপকৰূপে ভালেমান দিন চাকৰী কৰে। পণ্ডিত তৰ্কচূড়ামণিয়ে বৰুৱাৰ মৃত্যুৰ বছৰবছৰৰ পাছত কাশীত পঢ়া অসমীয়া ছাত্ৰসকলক এবাৰ কৈছিল,— “বহুত দুখীয়া ছাত্ৰক মিঃ বৰুৱাই মাহিলি বৃত্তি দি সহায় কৰিছিল। পণ্ডিত সভাত এশমান সংস্কৃত বিদ্যাৰ্থী আছিল। মোক তেখেতে মাহে ১০০ টকা দক্ষিণা আগবঢ়াইছিল। কিন্তু মই কোনোবাবেই টকা লব নোৱাৰিছিলোঁ। তেখেতৰ নিচিনা পুৰুষৰ সঙ্গ পোৱাটোৱে মোৰ পক্ষে ডাঙৰ গৌৰৱ হৈছিল। কেতিয়াবা লম বুলি তেখেতৰ হাততে জমা কৰি থবলৈ কৈছিলোঁ।” এই পঞ্চবছৰ সভাৰ আৰু এজন পণ্ডিত আনন্দচন্দ্ৰ তৰ্কবাগীশ। তেওঁ পাচলৈ কলিকতা নগৰীত বসতি কৰি নিজৰ পাণ্ডিত্যৰ গুণেৰে বিদ্বান সমাজত বিশেষ সমাদৰ লাভিছিল। এই পণ্ডিতসকলক মিঃ বৰুৱাই মাজিষ্ট্ৰে-মাজিষ্ট্ৰে কলিকতাৰ বাগৰাজ্যৰৰ ঘৰত থৈছিল।

নোয়াখালীত থাকোঁতে আনন্দৰাম বৰুৱাই বঙ্গদেশৰ আৰু এটি হিতকৰ কাৰ্য্য হাতত লৈছিল। গোটেই বঙ্গদেশত নামত একেটি বঙ্গালী ভাষা প্ৰচলিত হলেও সেই ভাষাৰ ঠাইভেদে এনে ৰূপান্তৰ ঘটিছে যে পূৰ্ণবঙ্গৰ এজন সকল চহা মানেহে খাচ কলিকতীয়া ভাষা কেতিয়াও বুজি নেপায়। বঙ্গালীৰ ভিতৰত চিন্তাশীল পণ্ডিতসকলে ভালকৈ বুজিছিল যে গোটেই বঙ্গালী জাতিৰ একতা সাধিবলৈ গলে পশ্চিমবঙ্গ, উত্তৰবঙ্গ আৰু পূৰ্ণবঙ্গই একে ভাষাকে ব্যবহাৰ কৰিব লাগিব। এই সংস্কাৰ সাধিবলৈ

হলে আগেয়ে বঙ্গব ভিন ভিন ঠাইৰ ভিন ভিন বাগ্‌ধাৰা বা বচনভঙ্গী সংগ্ৰহ কৰি এখন অভিধান কিতাপ সংকলন কৰা দৰ্কাৰ। স্বৰ্গীয় আনন্দবাম বৰুৱাই এনেদৰে এখনি গ্ৰন্থ সংগ্ৰহ কৰিবলৈ সংকল্প কৰিছিল, আৰু সেই বিষয়ে গৱৰ্ণমেণ্টলৈকো লেখালেখি কৰিছিল। কিন্তু অকাল-মৃত্যুৰ গ্ৰাসত পৰি তেওঁৰ সংকল্প মনতে থাকিল, সি আৰু কাৰ্য্যত পৰিণত নহল।

বৰ্ত্তমান লেখকৰ ছাত্ৰবন্ধু নোয়াখালীনিবাসী শ্ৰীমান্ ব্ৰজেন্দ্ৰকুমাৰ ঞ্চবায়দেৱে বহুত কষ্ট কৰি নোয়াখালীৰ পুৰণি ভদ্ৰলোক জনচেৰেকৰ পৰা মিঃ বৰুৱাৰ বিষয়ে নানান কথা গোটাই পঠিয়াইছিল। নোয়াখালী-বাসী সকলে বৰুৱাদেৱক কিমান স্নেহ আৰু শ্ৰদ্ধা কৰিছিল তাৰ পৰা কৰ্তৃকটীয়া প্ৰমাণ পোৱা যায়। বৰুৱাদেৱ নোয়াখালীত মাজিষ্ট্ৰেট হৈ থকা কালত শ্ৰীমান্ ব্ৰজেন্দ্ৰৰ পেহাদেৱাক অভয়বাৰু কলেজৰী চিবস্তাৱাৰ আছিল। 'তেওঁক বৰুৱাদেৱে বৰ স্নেহ কৰিছিল। তেওঁ আত্মিলৈকে মিঃ বৰুৱাৰ পাণ্ডিত্য আৰু দয়োগুণৰ কথা মাহুহক কৈ থাকে। আত্মিকালিৰ নোয়াখালী বা সুধাবাম ঠাইডোখৰ যেনে ধনে-ধানে সমৃদ্ধিশালী মিঃ বৰুৱাৰ দিনত তেনে নাছিল, এনে কি আত্মিকালিৰ মহকুমা এটাতকৈও নোয়াখালীৰ অৱস্থা তেতিয়া হীন আছিল। এইগুণে নোয়াখালী জিলাখনে গৱৰ্ণমেণ্টৰো মনোযোগ আকৰ্ষণ কৰিব নোৱাৰিছিল। কিন্তু বৰুৱাদেৱৰ যাবৰে পৰা নোয়াখালীৰ ওপৰত গৱৰ্ণমেণ্টৰ কৃপাদৃষ্টি পৰিবলৈ ধৰে।

মিঃ বৰুৱা নোয়াখালীলৈ বদলি হৈ যাওঁতে তালৈ যাবৰ বেইলৰ বন্দোবস্ত নাছিল, নোয়াখালীৰ চৰ-ডিভিজন ফেণীত পোনতে নামিব লাগে। আসাম-বেঙ্গল বেঙ্গলেৰে চট্টগ্ৰাম লাইনৰ লাকছাম জংছনৰ পৰা ছটা কি তিনিটা ষ্টেছন পাব হৈ ফেণী ষ্টেছন পোৱা যায়। মিঃ বৰুৱাক ফেণী ষ্টেছনতে নোয়াখালীনিবাসী আৰু ফেণী-নিবাসী ভালেমান

গণ্যমান্য পুৰুষ আৰু প্ৰজাই আৰ্হ অত্যৰ্থনা কৰি পোনপ্ৰথমে অভিনয়ন পত্ৰ দিয়ে। এই অভিনয়নৰ উত্তৰত মিঃ বৰুৱাই বি ক্লিনাবাব আৰ্থস-পূৰ্ণ কথা কয় তাতে প্ৰজাৰ অন্তঃকৰণ তেওঁলৈ প্ৰভা আৰু ভক্তিৰে পৰিপূৰ্ণ হয়।

সেই সময়ত নোয়াখালীৰ মাজিষ্ট্ৰেট বা আইন বৰদ্বীৰা বিজয়াৰ বাবে কোনো চৰকাৰী ঘৰ নাছিল। তেওঁলোকে চাৰ্কিট ঘৰ লাইবা স্কুৱাৰা ঘৰ ভাৰা কৰি থাকিব লগাত পৰিছিল। মিঃ বৰুৱাই চাৰ্কিট ঘৰতে নানা অশুবিধা সত্বেও থাকিবলৈ বাধ্য হৈছিল, কাৰণ মাজে-মাজে কামিনাৰ চাহাব আহি সেই ঘৰতে বাহৰ কৰিছিল আৰু ঘৰটোও ইমান আহল-বহল নাছিল।

নোয়াখালীৰ মাজিষ্ট্ৰেট পানীৰ সুবিধাৰ কাৰণে মিঃ বৰুৱাই বহুত পুৰণা পুখুৰী চাৰু কৰাইছিল। চহৰৰ চাৰিওফালে গাৰিলৈ অহাৰোৱা কৰা বাটবোৰৰ ফালে তেওঁ বৰকৈ চকু দিছিল। নোয়াখালীৰ উন্নতিৰ কাৰণে তেওঁ কোনো সৰুসুৰা কামলৈকো আওহেলা নকৰিছিল।

বিশেষকৈ এটা কথাৰ কাৰণে নোয়াখালীৰালী মিঃ বৰুৱাৰ ওচৰত চিৰকৃতজ্ঞ। নোয়াখালীত বেলেৰ ষ্টেছন নথকাত ডাক অনা-নিয়াৰ বৰ অশুবিধা হৈছিল। ফেনীৰ পৰা ডাকোৱালে ডাক কঢ়িয়াই নিছিল, আৰু নোয়াখালীত টেলিগ্ৰাফ ষ্টেছন নথকাত ফেনীৰ পৰা টেলিগ্ৰাফ চিঠি হৈ ডাকত নোয়াখালীলৈ গৈছিল। ইয়াৰ পৰা প্ৰজাৰ বিশেষ অশুবিধা হৈছিল, এই অশুবিধা গৱৰ্ণমেণ্ট আৰু নোয়াখালীবাসীয়ে দুয়ো সমানে ভোগ কৰিছিল। মিঃ বৰুৱাই বিশেষ যত্ন কৰি নোয়াখালীত এটা টেলিগ্ৰাফ আফিচ বহুৱাই বজা প্ৰজা দুয়োৰে উপকাৰ সাধে।

নোয়াখালীৰ ওচৰত সমুদ্ৰৰ মাজত সন্দীপ আৰু হালীয়া নামে মাজুৰে বসতি থকা দুটা মাজুলি আছে। মিঃ বৰুৱা নোয়াখালীলৈ যোৱাৰ কাললৈকে সেই দুটাইলৈ মাজুৰে নামেৰে অহাযোৱা কৰিছিল।

সঙ্কটজনক সমুদ্ৰত সৰু নাৱেৰে বাওঁতে মাহুহে জীৱনক আগ কৰি যাব লগাত পৰিছিল। তেনে যাত্ৰাত কত যাত্ৰী ডুবি মৰিছিল তাৰ সীমাসংখ্যা নাই। মিঃ বৰুৱাৰ প্ৰজ্ঞাবৎসল হৃদয় এই যাত্ৰীবোৰৰ দুখত দুঃখিত হল। সেই দুই ঠাইলৈ নিয়মীয়াকৈ জাহাজ চলাবৰ কাৰণে জাহাজ কোম্পানীৰ লগত তেওঁ লিখাপঢ়া কৰিবলৈ ধৰিলে। যাত্ৰীৰ সংখ্যা কম হব বুলি কোম্পানীয়ে পোনপ্ৰথমে আপত্তি কৰিলে, গৱৰ্ণমেন্টও অৰ্থ সহায় দিবলৈ আগ নাবাঢ়িলে। কিন্তু বৰুৱাদেৱে ইয়াতো পাচ হোৱেকা নাছিল; তেওঁ কলে,—কোম্পানীৰ যদি লোকচান হয় সেই লোকচানৰ ক্ষতিপূৰণ তেওঁ নিজে পৰা কৰিব। জাহাজ চলাওঁতে পোনতে কোম্পানীৰ লোকচান হয়। পূৰ্বৰ প্ৰতিজ্ঞামতে মিঃ বৰুৱাই লোকচানী ভৰিবলৈ ধৰিলে। যিদিনা সৰ্বপ্ৰথমে নোয়াখালীৰ পৰা সন্দ্বীপলৈ জাহাজ যায় মিঃ বৰুৱা বন্ধুবান্ধব আৰু কৰ্মচাৰীসকলেৰে সৈতে সেই জাহাজত যাত্ৰী হয়। সেইদিনা জাহাজত এটা ডাঙ্গৰ উৎসৱৰ দৰে হৈছিল, আৰু বৰুৱাদেৱে তাৰ সকলোৰে খবচ দিছিল। লাহে-লাহে সেই জাহাজত বহুত যাত্ৰী যাবলৈ ধৰিলে, আৰু কোম্পানীৰ অশেষ লাভ হোৱাত বৰিশাললৈকে কোম্পানীয়ে জাহাজৰ লাইন খুলিলে। সন্দ্বীপ-বাসী প্ৰজাই আজীৱনকাল মিঃ বৰুৱাৰ নাম মনত বাধিব।

নোয়াখালীৰ মাহুহে মিঃ বৰুৱাক এজন অসাধাৰণ প্ৰতিভাশালী পণ্ডিত বুলি বিবেচনা কৰিছিল। তেওঁ বৰ গুৰুলাকৈ সংস্কৃতৰে কথা পাতিব আৰু লিখিব পাৰিছিল। মাহুহৰ লগত তেওঁ ধৰ্মশাস্ত্ৰ আৰু অন্যান্য গ্ৰন্থ বিষয়ে আলোচনা কৰিবলৈ ভাল পাইছিল। নোয়াখালীবাসী সকলে কম মিঃ বৰুৱাই বোলে এখন সংস্কৃত কাব্য ৰচনা কৰিছিল। সেই কিতাপখনি বৰ ডাঙ্গৰ আছিল; তাক দেখা মাহুহ এতিয়াও নোয়াখালীত আছে। মাজে-মাজে মাহুহ বুজি সেই কাব্যৰ কোনো কোনো অংশ মিঃ বৰুৱাই আনক মাতি গুনাইছিল। এই কিতাপখনি দুৰ্ভাগ্যক্রমে

ছপা হৈ ওলোৱা নাই, তাৰ সন্ধান পাচলৈ কোনেও পোৱা নাই।
বঙ্গালী ভাষাতো মিঃ বৰুৱাৰ বিশেষ বুৎপত্তি আছিল।

নোয়াখালীত থকা কাল আনন্দৰাম বৰুৱাৰ জীৱনৰ চৰম উৎকৰ্ষৰ
বিকাশ বলি কলেও বেচি কোৱা নহয়। তেওঁ তাত থকা কালত ইমান
হাড়ভঙ্গাকৈ পৰিশ্ৰম কৰিছিল যে লাহে-লাহে তেওঁৰ শৰীৰ দুৰ্বল
হবলৈ ধৰিলে, আৰু বিধিৰ দুৰ্বিপাকত ভাৰতৰ দুৰ্ভাগ্যবশতঃ ১৮৮৮
চনৰ ডিচেম্বৰ মাহত তেওঁৰ গাত পক্ষাঘাত বেমাৰে দেখা দিলে।
নোয়াখালীত থাকি যিমানদূৰ সম্ভৱ মিঃ বৰুৱাই বোগৰ চিকিৎসা
আৰম্ভ কৰিছিল। ডাক্তৰসকলে পৰামৰ্শ দিলে সন্দীপলৈ গৈ সমুদ্ৰত
গা ধুলে ৰোগৰ উপশম হ'ব পাৰে। মিঃ বৰুৱাই এই বিধান শিবোধাৰ্থ্য
মানি সমুদ্ৰত জোৰোৱা মাৰি গা ধুলে, কিন্তু তেওঁৰ বেমাৰ ভাল
হওক চাবি ক্ৰমাৎ টান হৈহে আহিবলৈ ধৰিলে। তেওঁৰ শৰীৰৰ
সৌক্যল একেবাৰে অৱশ হল, আৰু উষ্ণ বহিৰ পৰা শক্তি
তেওঁৰ নাইকিয়া হল। অৱশেষত তেওঁ কলিকতালৈকে যাবলৈ ঠিক
কৰিলে। তেওঁ সেই বছৰৰ বৰদিনৰ বন্ধৰ লগত লগাই ১৮৮৯ চনৰ ২
জানুৱাৰীৰ পৰা ছমাহৰ কাৰণে অল্পগ্ৰহণ বিদায় ললে। তেওঁৰ ইচ্ছা
আছিল কলিকতালৈ গৈ তাৰ ধ্যাতনামা ডাক্তৰ কবিবাজক দেখুৱাই
ভালকৈ চিকিৎসা কৰা।

নোয়াখালীবাসীয়ে আজিলৈকে অক্ষিপ কবি থাকে যে তেওঁলোকে
তেওঁলোকৰ অতি চেনেহৰ "বৰুৱা চাহাব"ক হিয়া খুলি বিদায় দি নিজৰ
কৃতজ্ঞতা-ধাণ সূজিব নোৱাৰিলে। পিচত যেতিয়া তেওঁলোকে শুনা
পালে যে সৰ্বনিয়ন্তাৰ ইচ্ছামতে তেওঁলোকৰ প্ৰাণৰ বৰুৱা চাহাব
আৰু তেওঁলোকৰ মাজলৈ উভতি নাহে তেতিয়া তেওঁলোকৰ শোকৰ
অৱধি নোহোৱা হল। নোয়াখালী এৰি যাবৰ সময়ত অফিচৰ তিব্বতদাৰ
অভয়বাবুক মাতি নি মিঃ বৰুৱাই ক'লে,—“অভয়বাবু, আপোনাৰ

কোনোবা আত্মীয় যদি অভাবত আছে তেওঁক বেগতে মোব ওচৰলৈ লৈ আহক। বেনেকৈয়ে হোক তেওঁলোকৰ প্ৰবৃত্তিব কোনো উপায় দি আপোনাৰ এই সামান্য উপকাৰকনি মই কৰি যাম।” অভয়বাবুৰ কেজনমান আত্মীয়ই এই স্তুবিধাতে কামে-কাজে সোমাই গৈ নিজৰ জীবিকাৰ বাট উলিয়াই ললে।

নোয়াখালীৰ মানুহৰ মাজত মিঃ বকরা দেৱতাৰ দৰে আছিল। তেওঁৰ গুণত কত নিছলা দুখীয়া প্ৰতিপালিত হৈছিল, কত জীবিকা-বিহীন মানুহে লৰা-ছোৱালী লৈ দুসাঁজ ভাত খাইছিল! তেওঁ গাৰলৈ গৈ বায়তৰ দুখ-সুখ স্তুবিধা-অস্তুবিধাৰ কথা ভালকৈ গমি চাইছিল, হোজা চহা খেতিয়কৰ লগত নিসংকোচে কথা পাতিছিল, কোনোবাই কিবা সহায় বিচাৰিলে মিঃ বকরাৰ ওচৰত কাচিতো বিফলমনোবধ নহৈছিল। গাত শকত নবীয়া লৈ তেওঁ যেতিয়া নোয়াখালী এবে নোয়াখালীৰাসীয়ে হাতজোৰ কৰি পৰমেধৰ ওচৰত তেওঁৰ জীৱন ভিক্ষা কৰিছিল। নোয়াখালীৰাসী আৰু সকলোৰে বিশ্বাস যে কোনো শাসনকৰ্ত্তাই প্ৰজাৰ পৰা এনে অকপট নেহতুক্তি লাভ কৰা নাই।

নৰীয়া আৰু মৃত্যু

১৮৮৮ চনৰ ডিচেম্বৰ মাহত ছুটি লৈ চিকিৎসাৰ কাৰণে মি: বৰুৱাই কলিকতালৈ যাবলৈ যেতিয়া থিব কৰে সেই সময়ত একেৰাকমে তেওঁ নিশকতীয়াই, সেইদেখি তেওঁৰ বন্ধু ভাবকনাথ পালিতলৈ এই মৰ্শে এখনি চিঠি লিখিলে,—“মোৰ শৰীৰৰ অৱস্থা ভাল নহয়, চিকিৎসাৰ কাৰণে দুমাহলৈ ছুটি লৈছোঁ। কলিকতালৈ গৈ আপোনাৰ ঘৰতে আশ্ৰয় লমগৈ। মোৰ লখিম-চৰিব পৰা শক্তি একেবাৰে নাইকিয়া বুলি কলেও সবহ কোৱা নহয়। আপুনি অহুগ্ৰহ কৰি শিয়ালদহ ষ্টেচনলৈ নিজে আহিব, আৰু লগত এখন লেণ্ডো গাড়ী লৈ আহিব, যাতে মই কোনো কষ্ট নোপোৱাকৈ শুই-ঘেলি যাব পাৰোঁ।”

এই চিঠি পাই আৰু তেওঁৰ প্ৰিয়বন্ধু মি: বৰুৱাৰ এনে শকত বেমাৰৰ কথা শুনি ভাবকনাথ পালিত অতি মৰ্মস্পষ্টিক হল। তেওঁ মি: বৰুৱা অহাৰ দিনা নিজে শিয়ালদহ ষ্টেচনলৈ গৈ বৰুৱাক তেওঁৰ অহুবোধ মতে লেণ্ডো গাড়ীত আগবঢ়াই আনিলে। মি: বৰুৱাৰ শৰীৰ এনে লবচৰ কবিত নোৱাৰা হৈছিল যে তেওঁক গাড়ীৰে নিওঁতে আৰু গাড়ীৰ পৰা নামাওঁতে মাহুৰে শোৰা অৱস্থাত কঢ়িয়াব লগাত পৰিছিল। গাড়ীতো তেওঁ শুমে আহিছিল। গাড়ীৰ পৰা নামি বালিগঞ্জ চাহুলাৰ বোডত থকা ভাবকনাথ পালিতৰ ঘৰত আগৰ বন্দবস্ত মতে আশ্ৰয় লয়, আৰু তেওঁৰ কাৰণে এটি স্কীয়া খোটালা আজবাই দিয়া হয়। এই ঘৰটি দাতাকৰ্ণ চাৰ ভাবকনাথ পালিতে কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ বিজ্ঞানমন্দিৰ কৰিবলৈ দান কৰি গৈছে।

ভাবকনাথ পালিতৰ ঘৰলৈ অহাত মি: বৰুৱাৰ বেমাৰ ভাল হওক

চাৰি ক্ৰমাৎ বাঢ়িবলৈহে ধৰিলে। চাৰ ভাবকনাথ, তেওঁৰ পত্নী আৰু পুত্ৰসকলে, বিশেষকৈ চিভিলিয়ান লোকেৰে পালিতে, বৰুৱাদেৱৰ শুভ্ৰতা কৰিছিল, আৰু তেওঁলোকৰ অভিজ্ঞতা মতে মিঃ বৰুৱাৰ ইচ্ছা অহুসৰি কলিকতাৰ ডাল্লৰ ডাল্লৰ ডাল্লৰ কবিবান্ধব হতুৱাই তেওঁৰ চিকিৎসা কৰায়। ডাল্লৰি মতে ডাল্লৰ আৰু চি-চনৰ আৰু ডাল্লৰ মেৰুৰ্ণেল চাহাবে বৰুৱাদেৱক চিকিৎসা কৰে। এলো-পাঠি চিকিৎসাই ভাগৱাত ভাবকনাথে হোমিওপ্যাথিক চিকিৎসক আৰু কবিবান্ধক নিয়ন্ত্ৰণ কৰে। জৰ্মন হোমিওপ্যাঠি ডাল্লৰ চেলছাৰ আৰু ডাল্লৰ মহেন্দ্ৰলাল সৰকাৰে বৰুৱাক চিকিৎসা কৰে। তাৰ পিচত মহাত্মহোপাধ্যায় কবিবান্ধ বিজয়বল্ল সেনে বৰুৱাক কষ্ট স্বীকাৰ কৰি ভাৰতগৌৰৱ মিঃ বৰুৱাক ভাললৈ আনিবলৈ প্ৰাণটাকি চিকিৎসা কৰে।

এই খ্যাতিমা চিকিৎসকসকলৰ অবিশ্ৰান্ত সেৱা-শুভ্ৰবাত্তো আনন্দ-বামৰ প্ৰকাশাত বোগৰ কোনো প্ৰকাৰে লাৰব নহল। অৱশেষত ডাল্লৰসকলে বৰুৱাৰ জীৱনৰ আশা এক প্ৰকাৰে এৰিবলৈকে বাধ্য হ'ল। কিন্তু জৰ্মন হোমিওপ্যাঠি ডাল্লৰ চেলছাৰে একেৰাৰে আশা এৰি নিদিছিল। তেওঁ আনন্দবামৰ চিকিৎসক আৰু বন্ধুবান্ধবসকলৰ আগত কৈছিল,—“এনে বেমাৰে মোক টলাব নোৱাৰে, মই কেতিয়াও হতাশ নহওঁ।”

চিকিৎসকসকলৰ যত্নমতেই হওক বা নিজৰ অভিজ্ঞতা অহু-সৰিয়েই হ'ক ভাবকনাথ পালিতে ভালকৈ বৃদ্ধিছিল যে আনন্দবামৰ জীৱনৰ আশা অতি ক্ষীণ। সেইদেখি তেওঁ ভাবিলে যে অন্তিমকাল আহি পোৱাৰ আগেয়ে বৰুৱাদেৱে তেওঁৰ অল্পস্ব সম্পত্তিৰ এটি মিহা কবি ‘উইল’ কবি নগলে পাচলৈ সি এলাই-এখানি হব, আৰু সেই মৰ্মে বোগলিষ্ট মিঃ বৰুৱাৰ আগত এটি প্ৰস্তাব মেলিলে। কিন্তু

সবলমতি বৰুৱাৰ দৃঢ় বিশ্বাস আছিল যে কৰুণাময় পৰমেশ্বৰ অল্পগ্রহত তেওঁৰ জীৱন বৰ্দ্ধা হ'ব পাৰে; সেইদেখি তেওঁ উইল কৰিবলৈ একোপধ্যে মান্তি নহল। তেতিয়া তাবকনাথ পালিত কিংকৰ্তব্য-বিমুঢ় হৈ আনন্দবামৰ কোনো আত্মীয়ক টেলিগ্রাম দি মতাই অনাটোৱে ঠিক কৰিলে। কিন্তু কাবো নাম ধাম ঠিকনা আদি নজ্ঞানাত পালিত ডাঙ্গৰীয়া বৰ বিপাণ্ডত পৰিল।

গুৱাহাটীৰ বি-এন-দে কোম্পানীৰ স্বত্বাধিকাৰী বীবনুসিংহ দে তেতিয়া কলিকতাত আছিল। তাবকনাথে তেওঁৰ ওচৰলৈ গৈ মিঃ বৰুৱাৰ কোনো আত্মীয়-কুটুম্ব আছেনে নাই সুধিলে। বীবনুসিংহ বাবুয়ে একো ক'ব নোৱাৰাত তেওঁলোকৰ গুৱাহাটীয়া দোকানৰ অধ্যক্ষ তেতিয়া কলিকতাত বাস কৰোঁতা বাবু গোপালচন্দ্ৰ বানার্জীক সুধিলে। গোপাল বাবুয়ে কলে,—“আনন্দবাম বৰুৱাৰ প্ৰকাণ্ড পৰিয়াল। তেওঁলোকৰ বংশ পৰিয়ালৰে গুৱাহাটী ভৰি আছে।” মিঃ পালিতে সুধিলে,—“তাৰ ভিতৰত মুখিয়াল মাহুহ কোন?” গোপাল বাবুয়ে আনন্দবামৰ খুৰা সম্বন্ধী বেণুধৰ বৰুৱা উকীলৰ নাম কলে। তাবকনাথে ঘৰলৈ আহি বেণুধৰলৈ এখনি টেলিগ্রাম দিলে। বেণুধৰে বিশেষ কাৰণত ঘৰ এৰিব নোৱাৰাত কলিকতাত পঢ়া ভতিজাক বৰুধৰ বৰুৱালৈ টেলিগ্রাম কৰিলে। বেণুধৰৰ টেলিগ্রাম বৰুধৰ বৰুৱাই পোৱাতহে কলিকতাৰ অসমীয়া ছাত্ৰ-সকলে মিঃ বৰুৱাৰ টান নবীয়া বুলি ভু পালে।

মিঃ আনন্দবাম বৰুৱাই যেতিয়া লাহে-লাহে গম পাই আহিল যে তেওঁক বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডৰ সন্মিলিত বহুত্বেও কালৰ কবলৰ পৰা উদ্ধাৰ কৰিব নোৱাৰে, তেতিয়া তেওঁ উইল কৰিবলৈ সম্মতি প্ৰকাশ কৰিলে। চাৰ পালিতে হাইকোর্টৰ এটাৰ্ণ মিঃ এন্-চি-বোস ডাঙ্গৰীয়াক মাতি আনিবলৈ গ'ল। মিঃ বোসে আহি উইলৰ ওপৰৰ কিয়নাৰ কথা লিখি বৰুৱাৰ মনৰ ভাবৰ কাৰণে বৰুৱাৰ মুখলৈ চালে। অগত্যা উইল কৰিব লগীয়া

হোৱাত শোকত মিঃ বৰুৱাৰ দুখাৰি চকুলো দুগালে বৈ গল। এই হৃদয়বিদাৰক দৃশ্য দেখি মিঃ বোসে আৰু এই বিষয়ে মিঃ বৰুৱাক বেচিকৈ পৰিবলৈ ভাল নেপালে। তেওঁ—“বাক কাইলৈ উঠল কৰা হব” বুলি সেইদিনাখনৰ কাৰণে কাগজ-পত্ৰ সামৰিলে।

তাৰ পিচদিনা পুৱাৰ পৰা মিঃ বৰুৱাৰ অৱস্থা টান হৈ আহিবলৈ ধৰিলে। অসমীয়া ছাত্ৰসকলে মাথোন তাৰ আগদিনাহে মিঃ বৰুৱাৰ এনে শকত নবীয়াৰ কথা শু পায়। তেওঁলোকে সেইদিনা পুৱা মিঃ বৰুৱাক দেখা কৰিবলৈ যায়। বৰুৱাৰ তেতিয়া বেচি চেতনা নাই। তেওঁ অতি কষ্টে ছাত্ৰসকলৰ লগত হাত হোকাৰিলে, আৰু প্ৰত্যেক জনৰে পৰিয়ালৰ চিনাকী দিয়াত সেই ছাত্ৰ কিজনকো চিনি পালে। তাৰ ভিতৰতে মঞ্জিলাৰ বৰুৱাৰ বংশৰ স্বৰ্গীয় হলধৰ বৰুৱাৰ পুতেক নৰ্গাৰৰ সৰ্বপ্ৰথম বি-এল্ উকীল বৰুৱাৰ বৰুৱা আছিল। তেওঁক মিঃ বৰুৱাই বিশেষকৈ চিনি পালে। ডাক্তৰসকলে তেতিয়াও বৰুৱাক চিকিৎসা কৰি আছিল। বৰুৱাৰ বৰুৱাই মিঃ বৰুৱাক সুধিলে,— “আমি গলো অসমীয়া ছাত্ৰই আপোনাৰ শুশ্ৰূষা কৰিবলৈ পালে বৰ সুখী হম।” তাৰ উত্তৰত মিঃ বৰুৱাই কলে,—“সি তোমালোকৰ ইচ্ছা; মই তোমালোকক কেতিয়াও একো উপকাৰ কৰা নাই, তোমালোকক কোনো কথা অহুৰোধ কৰিবলৈ মোৰ একো অধিকাৰ নাই।”

এইদৰে মিঃ বৰুৱাৰ খবৰ বাতৰি লৈ অসমীয়া ছাত্ৰসকলে খোৱা-বোৱা কৰিবলৈ নিজৰ মেছলৈ উভতি গল। মিঃ ভাৰকনাথ পালিতে ভাবিছিল সেইদিনা বেয়াৰে উক দিছে, আকৌ ভাল হব। গতিকে, তেওঁৰ অকৰি মোকৰ্দমা থকাত তেওঁ হাইকোৰ্টলৈ গ'ল। মিঃ পালিতে হাইকোৰ্টৰ পৰা আহি দেখে যে মিঃ বৰুৱাৰ জীৱনবন্তিৰ শেষ কণিকা লুমাৰলৈ আৰু সবহ পৰ নাই। মিঃ পালিতে তুৰন্তে অসমীয়া ছাত্ৰ-

সকল ধৰ্মা মেছলৈ বৰুৱাৰ আগন্তুক মৃত্যুৰ কথা জনাই বাতৰি পঠিয়ালে।

সেইদিনা ১৮৮৯ চনৰ জাহ্নুয়াৰী মাহৰ ১৯ তাৰিখ শুকুৰবাৰ, ১৮১০ শকাব্দৰ ৫ মাঘ। অসম ছাত্ৰাবাসৰ ছাত্ৰসকল নৌ পাণ্ডতেই ভাৰত-গোবৰ দুখনী অসমমাতৃৰ আঁচলৰ মাণিক পণ্ডিতপ্ৰবৰ মহাত্মা আনন্দৰাম বৰুৱা অনন্তলোকলৈ প্ৰয়াণ কৰিলে! তেতিয়া আবেলি প্ৰায় দুইমান বজা। মৃত্যুৰ সময়ত আনন্দৰামৰ বয়স একুবি-উঠনচ বছৰ পূৰা হোৱা নাছিল।

মি: বৰুৱাৰ মৃত্যুৰ পাচত তেওঁৰ বিয়োগ বাতৰি গোটেই কলিকতা বিয়াপি পৰিল। মৃত্যুৰ পাচত সন্ধিয়া পাঁচমান বজাত অসমীয়া ছাত্ৰসকল আহি মি: পালিতৰ ঘৰ পালেহি। ব'ত যি অসমীয়া ছাত্ৰ আছিল সকলোটিয়ে মি: বৰুৱাৰ নশ্বৰ দেহাৰ শেষ দৃশ্য চাবলৈ লৰ মাৰিলে। তেওঁলোকে দেখিলে মি: বৰুৱাৰ প্ৰশান্ত সোম্য মুৰ্তি অচেতন অৱস্থাত পৰি আছে। মি: বৰুৱাই সেইদিনা পূৰ্বাণ্ড খোব কৰ্ম কৰিছিল, তেওঁৰ প্ৰাণহীন দেহটি সচেতন দৰে দেখা গৈছিল। ছাত্ৰসকলে বিদেশীক মৃতদেহ চুবলৈ নিদিলে। এনে কি মি: পালিতেও সেই দেহ চুব নোৱাৰিলে। মৃতদেহ শ্মশানলৈ নিয়াৰ আয়োজন হ'ল। মি: পালিতে নিতৌ পান্থজামা পাটলুন ব্যবহাৰ কৰিছিল, কিন্তু মৃতদেহৰ লগত যাবৰ কাবণে তেওঁ সেইদিনা ওচৰৰ গোলা এখনবপৰা এখন চুবিয়া কিনি আনি পিন্ধিছিল।

মি: বৰুৱাৰ মৃতদেহ এখনি শুকু বস্ত্ৰেৰে ঢাকি থোৱা হৈছিল। এখন বঙ্গালী ভদ্ৰলোকে সেই বস্ত্ৰ উদহাই মি: বৰুৱাৰ মুখৰ ফালে উদ্দেশ্য কৰি কলে,—“সোৱা চোৱা বস্ত্ৰৰ গোবৰ অস্তিম শয্যাত শায়িত।” এই কথাৰ শুনি আমাৰ এজন অসমীয়া ডেকাই গৰ্জি উঠি কলে,—“বন্ধ-গোবৰ নহয়, এয়া অসমৰ গোবৰ অনন্ত নিদ্ৰাত নিমগন।” এইদৰে

মৃতকব মৰাদেহ সম্মুখত লৈ বাগবিতণ্ডা কৰি থকা দেখি কলিকতাৰ আমহাষ্ট ষ্ট্ৰীটৰ এজন সম্ভ্ৰান্ত বঙ্গালী ঠিকাদাৰে কৈ উঠিল,—“নহয়, এয়া এজন ভাবতগোবৰ মহাপুৰুষ অনন্ত নিদ্ৰাত নিমগন।”

বাস্তৱিক, মিঃ বৰুৱাৰ অকাল মৃত্যুত গোটেই ভাবতবৰ্ষে চকুলো টুকিব লগাত পৰিল, কাৰণ তেওঁ অকল বঙ্গ বা অসমৰ কাৰণে বে খাটিছিল এনে নহয়, আৰু এই দুই প্ৰদেশৰ বাবে যি কাম কৰিছিল সেই কাম তেওঁ মাজিষ্ট্ৰেট ৰূপেহে সম্পাদনা কৰিছিল, তাৰ কাৰণে চৰকাৰৰ ঘৰৰ পৰা দৰ্শনহা ধাইছিল, গতিকে আমি তেওঁক অসম বা বঙ্গ-দেশৰ পোনপতীয়া উপকাৰক বুলি কব নোৱাৰোঁ। কিন্তু ভাবত-মাত্ৰ কাৰণে তেওঁ যিদৰে নিজৰ শৰীৰৰ অবস্থালৈ কটাক্ষ নকৰি অবিভ্ৰান্ত ভাবে পৰিশ্ৰম কৰিছিল, সেই পৰিশ্ৰমে তেওঁৰ কাৰণে অমূল্য যশশ্ৰাবাণি আৰ্জন কৰিছে। অতীতৰ গৌৰবাধিকাৰিনী এতিয়া অনাদৃত্য সংস্কৃত ভাষাৰ কাৰণে আনন্দবামৰ দৰে কোনে এনে একাণপতীয়াকৈ খাটি নিজৰ জীৱন পাত কৰিছে? গতিকে তেওঁক ভাবতগোবৰ বুলি আৰু কি বুলিব পাৰি? ১৯৬৭

মিঃ বৰুৱাৰ মৃতদেহ মহাসমাবোহেৰে অসমীয়া ছাত্ৰসকলে বহন কৰি জাহ্নবী-তীৰত কালিঘাট মহাস্থানত স্থাপন কৰিলেগৈ। মিঃ পালিতৰ ববপৰা মৃতদেহ লৈ চাওঁতে বাতি প্ৰায় দহমান বাজেগৈ, আৰু মাজনিশা গৈ কালিঘাটৰ স্থান পোৱা হয়। মিঃ বৰুৱাৰ আত্মীয় বন্ধুৰ বৰুৱাই মুখাণ্ডি অৰ্পণ কৰে। চাওঁতে চাওঁতে মহাস্থানৰ মহা-অগ্নিৰ গৰ্ভত মহাত্মা আনন্দবাম বৰুৱাৰ পবিত্ৰ দেহাৱশেষ বিলীন হৈ গল। লগত যোৱা সমূহ বাইঞ্জে মৃতকব অস্থি আদি গছাত বিসৰ্জন কৰি স্নান মুখেৰে নিজ নিজ ঘৰলৈ উভতি আহিল।

আনন্দবামৰ মৃত্যুৰ পিচ দিনা তেওঁৰ বৈমাত্ৰ-ভাই কেশৱবাম বৰুৱা গৈ পালেগৈ। মিঃ বৰুৱাৰ ধন আদি কেবাটাও বেহুত আছিল। মিঃ

তাৰকনাথ পালিতে ইমান বহু কবিও সেই টকাৰ একো উবাদিহ উলিয়াব নোৱাৰিলে। মাণিকচন্দ্ৰ বৰুৱাই মিঃ বৰুৱাৰ মৃত্যুৰ পাচত কলিকতালৈ গৈ মিঃ বৰুৱাৰ বিপুল সম্পত্তি ধ্বংসৰ পৰা বৰ্কা কৰিবলৈ বৰ চেষ্টা কৰিছিল, কিন্তু তেওঁ কিমান কৃতকাৰ্য্য হ'ল আমি ক'ব নোৱাৰোঁ। পাচত আত্মবাম বৰুৱাও কলিকতালৈ আহে। মিঃ পালিত আৰু মিঃ মাণিকচন্দ্ৰ বৰুৱাৰ বহুত মাথোন দুকুৰি হাজাৰ মান টকা মিঃ বৰুৱাৰ ভায়েকহঁতৰ হাতত পৰিল। কিন্তু সেই টকা আৰু বহুমানপুৰৰ বহু-মূলীয়া বাগানবাৰীখনো অৱশেষত কেনেবাকৈ লোপ পালে। মিঃ বৰুৱাৰ এটি প্ৰকাণ্ড পুথিৰ উঁড়াল আছিল। আমি শুনিছোঁ তাৰ ভিতৰত তেওঁৰ হাতে-লিখা অপ্ৰকাশিত ভালেমান বহুমূলীয়া গ্ৰন্থ আছিল। তাৰ ভিতৰত এখন বৃহৎ অভিধান আয়োজন কৰাৰ প্ৰমাণো পোৱা যায়। কিন্তু এই বহুমূলীয়া গ্ৰন্থখালোৰ গ্ৰন্থাবলী অৱশেষত ওজন হিচাবে পুৰণা কিতাপ বেচা দোকানীবিলাকক বিক্ৰী কৰা হ'ল। মিঃ বৰুৱা আৰু মিঃ পালিতে গোটে খাই ছয়ো দুটি বহুমূলীয়া সোণৰ বাৰি কিনিছিল, সেই সোণৰ বাৰি ক'ল গ'ল তাৰ একো ভূতৰং নোহোৱা হ'ল। মিঃ বৰুৱাৰ কিছুমান ৰূপৰ কাটা চামুচ আৰু ষাল-শিয়লা আছিল, তাত এ-বি অৰ্থাৎ মিঃ বৰুৱাৰ নাম খোদিত কৰা আছিল, এই পাত্ৰবোৰ বহুত দিনলৈকে ভায়েক স্বৰ্গায় কেশৱৰামৰ হাতত আছিল।

শোক-প্রকাশ

মিঃ বক্ৰাব মৃত্যুত সকলোৱে শোক প্রকাশ কৰিবলৈ ধৰিলে। ডাক্তৰ শুকনাসে তেওঁৰ প্ৰিয়তম ছাত্ৰৰ বিয়োগ বাতৰি শুনি একেৰাৰে কান্দি পেলালে। কাগজপত্ৰে তেওঁৰ বিয়োগ বাতৰি প্ৰতিধ্বনিত হল। তাক ভিতৰত 'হিন্দু পেট্ৰি য়ট' আৰু 'ইন্দিয়ান মিৰব'ত ওলোৱা শোকসংবাদ উল্লেখযোগ্য। হিন্দু পেট্ৰি য়টত লিখিছিল,—“আমি অতি শোকেৰে চিভিলিয়ান মিঃ আনন্দৰাম বক্ৰাব মৃত্যু-বাতৰি জনাব লগাত পৰিছোঁ। তেওঁ যোৱা শুকুৰবাৰে জব আৰু পক্ষাত বেমাৰত ইহলীলা সমাপন কৰিলে। তেওঁ এজন অসাধাৰণ বিদ্বান লোক আছিল, আৰু তেওঁৰ পাণ্ডিত্য গোটেই দেশত প্ৰসিদ্ধ আছিল। তেওঁৰ সংস্কৃত ব্যাকৰণ আৰু অভিধান সেই দুই ভাগক বিশেষকৈ আলোচনা কৰা পণ্ডিতৰ পক্ষে নিতান্ত উপযুক্ত হৈছিল। চৰকাৰী কৰ্মচাৰীৰূপে তেওঁ বজাধৰৰ বিশেষ বিশ্বাসৰ পাত্ৰ হৈছিল, আৰু প্ৰজাৰ ওচৰতো তেওঁৰ বৰ আদৰ আছিল, আৰু য'তে কাম কৰিছিল ত'তে সকলোকে তেওঁ সন্তোষ দিছিল। তেওঁ ডিষ্ট্ৰিক্ট মাজিষ্ট্ৰেটৰ নিচিনা উচ্চ আসন অধিকাৰ কৰিছিল, কিন্তু দুখৰ বিষয়, এই হেন বহুমূলীয়া জীৱনটি অকালতে নিৰ্বাপিত হল। তেওঁৰ অকাল মৃত্যুত বজাধৰ আৰু দেশৰ দুয়োবো পূৰ্বাৰ নোৱাৰা হানি ঘটিছে।”

দেশপ্ৰেমিক স্বৰ্গীয় বাম্বাৰাহাৰ্ছৰ নৰেজনাথ সেন পৰিচালিত 'ইন্দিয়ান মিৰব' কাগজত প্ৰকাশ হৈছিল,—“মিঃ আনন্দৰাম বক্ৰা চিভিলিয়ানৰ যোৱা শুকুৰবাৰে মৃত্যু ঘটা বাতৰি শুনি আমি বিষম শোক পাইছোঁ। আমাৰ দেশৰ চিভিলিয়ানৰ সংখ্যা ইমান সৰু নহয়। বাস্তবিক

মিঃ বৰুৱাৰ মৃত্যুত এটি বৰ পূৰ্বাব নোৱাৰা ক্ষতি হৈছে, তেখেত এজন সুপ্ৰসিদ্ধ সংস্কৃত পণ্ডিত আছিল, আৰু সংস্কৃত সাহিত্যৰ উন্নতিৰ কাৰণে প্ৰাণপণে পৰিশ্ৰম কৰিছিল। তেওঁৰ অকাল মৃত্যুত গোটেই ভাৰতবাসীয়ে মৰ্মান্তিক শোক অনুভৱ কৰিছে।”

আনন্দবামৰ বন্ধু বমেশচন্দ্ৰ দত্তই ১৮৮৯ চনত প্ৰকাশিত তেওঁৰ “প্ৰাচীন ভাৰতৰ সভ্যতা” নামে গ্ৰন্থত কৈছিল, “মোৰ দেশবাসীৰ ভিতৰত ধৰ্মসংস্কাৰক বাজা বামমোহন বায় আৰু দয়ানন্দ শৰ্ম্মৰাজীয়ে সংস্কৃত সাহিত্যৰ ফালে মন মেৰিছে, আৰু বঙ্গীয় চিন্তা চাৰ্ভিত্তিক বিষয়া মিঃ আনন্দবাম বৰুৱাই এখনি মনোবম ইংৰাজী-সংস্কৃত অভিধান প্ৰণয়ন কৰিছে, আৰু এখনি অতি প্ৰকাণ্ড সংস্কৃত ব্যাকৰণ বচনা কৰাত নিবৃত্ত আছে।” এই কথাখিনি মিঃ বমেশচন্দ্ৰ দত্তই ১৮৮৮ চনৰ আগষ্ট মাহত কিতাপৰ পাতনিত লিখিছিল, কিন্তু গ্ৰন্থখন প্ৰকাশিত হোৱাৰ আগেয়েই মিঃ বৰুৱাৰ লোকান্তৰ ঘটে। তেওঁ আনন্দবামৰ লৰাকালৰ বন্ধু, আৰু আনন্দবামক ইমান স্নেহ কৰিছিল, আৰু তেওঁৰ প্ৰতিভাৰ ইমান সমাদৰ কৰিছিল যে আনন্দবামৰ জন্মতে গোটেই অসমীয়া জাতিৰ প্ৰতি তেওঁৰ শ্ৰদ্ধাভক্তি বাঢ়িছিল। কোনো অসমীয়াৰ লগত বিবাহস্বৰূপে নিজক বান্ধিবলৈ তেওঁ বৰ হেপাহ কৰিছিল। সেইদেখি তেওঁ অতি আগ্ৰহেৰে তেওঁৰ দ্বিতীয় কন্যাক অসমীয়া ইঞ্জিনিয়াৰ মিঃ বলীনাৰায়ণ বৰাক বিবাহ দিছিল। আনন্দবাম বৰুৱাৰ নিচিনা এনে এজন কুড়ী বাল্যবন্ধুৰ মৃত্যুকথা শুনি মিঃ বমেশচন্দ্ৰ দত্তই অতি মৰ্ম্মান্তিক হুখ পালে। ওপৰত টুকি দিয়া কথাখিনিৰ পাদটীকাত “প্ৰাচীন ভাৰতৰ সভ্যতা” গ্ৰন্থত বমেশচন্দ্ৰই লিখিছে—“ওপৰৰ কথা কিতাপ লিখাৰ পাচত গ্ৰন্থকাৰে এই পূজনীয় সংস্কৃত পণ্ডিত গৰাকীৰ হৃদয়বিদাৰক মৃত্যু-বাতৰি পাইছে। তেওঁৰ অকাল মৃত্যুত সংস্কৃত পাণ্ডিত্যৰ এনে এটি ক্ষতি হৈছে যাব সহজে প্ৰতিকাৰ নহব। আৰু এই বৰ্ত্তমান গ্ৰন্থকাৰৰ

পক্ষে মিঃ বৰুৱাৰ মৃত্যুশোক বিশেষ ব্যক্তিগত ভাৱ, কলিকতা আৰু ইংলেণ্ডৰ সেই কলেজৰ ছাত্ৰ জীৱনৰ পৰা আৰম্ভ কৰি প্ৰায় কুৰি বছৰৰ ওপৰ মই মিঃ বৰুৱাৰে সৈতে বন্ধুত্ব সুখ ভোগ কৰিলোঁ।”

বৰুৱাৰ বিলাতৰ বন্ধু আৰু বৃটিছ মিউজিয়ামৰ প্ৰাচ্যবিভাগৰ অধ্যক্ষ প্ৰফেচাৰ চেচিল বেণ্ডেলে ১৮৮২ চনৰ জুলাই মাহত “টুৰনাৰ্ড ৰিকৰ্ড” নামে ইংৰাজী পত্ৰিকাৰ ২৪৫ নং সংখ্যাত পণ্ডিতপ্ৰবৰ আনন্দ-
 ৰাম বৰুৱাৰ বিষয়ে এখনি চমু জীৱনী আৰু সমালোচনী লিখে। তাত
 তেওঁ কয়,—“আমাজ ১৮৮৪ চনত মই আনন্দৰামক বিলাতত লগ পাই।
 তেওঁ ৰব নীৰৱপন্থী আৰু শান্তিপ্ৰিয় মানুহ আছিল। তেওঁৰ জীৱনৰ
 পৰা আমি এইটো দৃষ্টান্ত পাই যে গৱৰ্ণমেণ্টৰ চাকৰিতে হঠক বা
 আন ঠাইতে হঠক কিছুমান নিম্নমাধীন কৰ্তব্যবাশিয়ে আমাৰ সাহিত্য
 চৰ্চাৰ প্ৰবৃত্তি একেবাৰে স্তম্ভ কৰিব নোৱাৰে, যদিহে মানুহজন সেই
 বিষয়ে প্ৰকৃতপক্ষে একনিষ্ঠ হয়। যিমানদূৰ দেখা গৈছে ভাৰতৰ
 গৱৰ্ণমেণ্টৰ চিভিল চাৰ্ভিচত থকা মানুহে দেশৰ সাহিত্য আৰু বিজ্ঞানৰ
 উন্নতিৰ কাৰণে অতি কম কবিৰ পাৰিছে, মাথোন ইয়াৰ ব্যতিবেক
 কিছুমান শিক্ষাবিভাগৰ মানুহতহে দেখা যায়। কিন্তু আনন্দৰামৰ
 চাকৰিত থকা বাৱটি (১৬টি?) বছৰলীয়া বছৰে সুপ্ৰসিদ্ধ মৃতসকলৰ
 ভিতৰত শাসনকৰ্তা কোলক্ৰক আৰু বাৰ্ণেল, আৰু জীৱিতসকলৰ ভিতৰত
 গ্ৰিমাৰ্চন, ফ্ৰিট আৰু আৰ-চি টেম্পোলেৰে সৈতে সমানধৰ্মী বুলি মিঃ
 বৰুৱাক প্ৰমাণ কৰিছে। পাশ্চাত্য শিক্ষাই ভাৰতৰ মহা অনিষ্ট কৰিছে
 বুলি আমি নিতৌ গোচৰ জনিবলৈ পাই যে আগৰ শিক্ষাপদ্ধতি লোপ
 পাবলৈ ধৰিছে, তাৰ ঠাইত জৰুৰক নমনা বাহিৰে-বংচং-ভিতৰি-কোৱা-
 ভাতুৱীয়া শিক্ষা দেশত প্ৰচলিত হইছে; ইয়াৰ পৰিণাম স্বৰূপে আগৰ
 পণ্ডিতসকলৰ সন্মানযোগ্য মূৰ্ত্তি ঠাইত ইংৰাজী আৰু ভাৰতীয় দুয়োৰে
 বিজ্ঞপৰ পাৱ কুৰি শতিকাৰ “বাৰ” নামে সেই অল্পত ভ্ৰমৰ সৃষ্টি

হৈছে। কিন্তু এই “বাবুলী” শিক্ষাৰ কেন্দ্ৰস্থান বঙ্গদেশৰ ওচৰত জন্ম গ্ৰহণ কৰি, আৰু তাত শিক্ষা লাভ কৰি, গৱৰ্ণমেণ্ট চাকৰিৰ কাৰণে আকাজকা কৰি আৰু সেই চেষ্টাত কৃতকাৰ্য্য হোৱা মিঃ আনন্দৰাম বৰুৱাই সংস্কৃত চৰ্চাৰ কাৰণে হেপাহ আৰু আগ্ৰহ নেবিছিল।”

১৮২০ চনৰ জাহ্নুয়াৰী মাহৰ ১৮ তাৰিখে কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ বছেবেকীয়া অধিবেশন বা কনভোকেচন বহে। আনন্দৰাম বৰুৱা এই বিশ্ববিদ্যালয়ৰ এজন মুখিয়াল সদস্য আছিল, তেওঁৰ মৃত্যুত মিঃ বৰুৱাৰ দেশপূজ্য গুৰু ইউনিভাৰ্চিটিৰ ভাইচ-চেঞ্চেলৰ ডাক্তৰ গুৰুদাস বন্দ্যোপাধ্যায়ে তেখেতৰ বক্তৃতাত কৈছিল,—“মিঃ আনন্দৰাম বৰুৱা এই বিশ্ববিদ্যালয়ৰ এজন সুপ্ৰসিদ্ধ গ্ৰেজুয়েট আছিল, আৰু চিভিল চাৰ্জিচৰ সভ্যৰূপেও তেওঁ কম জনাজাত নাছিল। তেওঁৰ চৰকাৰী বিষয়ৰ এনে দায়িত্বপূৰ্ণ কামৰ উপৰিও তেওঁ অগাধ পাণ্ডিত্যপূৰ্ণ গ্ৰন্থ সূচনা আৰু প্ৰণয়ন কৰিব পাৰিছিল। আৰু ই বৰ দুখৰ কথা যে তেওঁৰ অকাল মৃত্যুয়ে সেই প্ৰস্তাৱিত কাগ সম্পাদন কৰিবলৈ তেওঁক সুবিধা নিদিলে।”

মিঃ বৰুৱাৰ মৃত্যুত বঙ্গৰ খ্যাতনামা লেখক ঠাকুৰদাস মুখোপাধ্যায়ে মিঃ বৰুৱাৰ বিষয়ে “সাহিত্য”ত এটি প্ৰবন্ধ লিখে। ভাৰতৰ উদ্বোধনাৰ মুৰ্খলৈকে সকলোৱে স্বীকাৰ কৰিছিল যে এনে একনিষ্ঠ সাহিত্যসেৱীৰ অকাল-মৃত্যুত ভাৰতমাতৃৰ বাস্তৱিকে এটি বিষম দুখটোনা ঘটিছে।

আনন্দৰাম বৰুৱাৰ মৃত্যুৰ একুবি-ওঠৰ বছৰ পাচত তেওঁৰ শ্ৰদ্ধাভাষণ লগৰীয়া পণ্ডিত অন্নচৰণ তৰ্কচূড়ামণিয়ে কাণীত থকা অসমীয়া ছাত্ৰসকলক কৈছিল,—“১৮৮৮ চনত বৰুৱাৰ লগত মোৰ শেষ দেখা হয়। যিদিনা তেখেতৰ মৃত্যুৰ বাতৰি শুনিদেঁ, সেইদিনা মোৰ হৃদয় দুফাল হৈ গৈছিল। তোমালোকৰ ওচৰত মই চিৰকৃতজ্ঞ হলেঁ, মোৰ আক্ৰমণ বন্ধৰ এই ফটোগ্ৰাফখন দেখুৱা বাবে। তেখেতৰ কথা কৈ